

CAHİLİYE DÖNEMİNDE HİTABET

Nesim SÖNMEZ*

Öz

Bu makalede, cahiliye döneminde bir edebî tür olarak hitabetin gelişim serüveni geniş bir perspektifte incelenmektedir. Makalede ilkönce siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan Cahiliye Döneminin genel özellikleri hakkında bilgi verilmekte, daha sonra edebî bir tür olarak hitabetin bu dönemdeki tarihi seyri içerisinde gelişimini, hitabeti gerektiren unsurları, hitabetin sunumu ve hatiplerin statüleri ele alınmaktadır. Bu alandaki çalışmamıza kaynak olarak Arap edebiyatı alanında yazılmış eski kaynaklara ve modern dönemde konuyla ilgili olarak yazılmış eserlere başvurulmuştur. Ayrıca bu makale "Cahiliye Döneminde ve Sadru'l-İslâm Döneminde Hitabet" adlı doktora tezimizin birinci bölümünden istifade edilerek yazılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Arap edebiyatı, hitabet, cahiliye, cenninesir, netorik.

RHETORIC IN THE JAHILLIYAH

Abstract

In this article, the adventure of development of rhetoric as a literary genre is examined in a broad perspective. In the first part of the article, information about the general characteristics of the Jahilliyah period is given in political, social and economical terms. Subsequently, as a literary genre, the development of the rhetoric in this historical period, the elements required for its ancestry, the presentation of the ancestor and the statues of the hatips are scrutinized. As the source of this work in this field, old sources written in the field of Arabic literature and works written about the subject in the modern period are referred. Furthermore, the article was written with the assistance of the first part of my doctoral thesis titled as "Rhetoric in the period of the Jahilliyah and Sadru'l-Islamic period"

Keywords: Arabic literature, jahilliyah, technical prose, rhetoric

Giriş

İnsanı evrendeki diğer canlılardan ayıran temel unsur, öncelikle tefekkür etmesi daha sonra da tefekkür ettiklerini bir istek, amaç, duygu, düşünce ya da hayali olarak ortaya koyabilmesidir. Düşünce işlenmemiş bir elmas gibidir, ışığını hitabetin cilasından alır. İnsanoğlu, duygu ve düşüncelerini başkalarına anlatabildiği ve düşünceleriyle başkaları üzerinde etkili olabildiği andan itibaren içerisinde yaşadığı toplumun bir organı ve onun sosyal bir bireyi olur. Bir düşünce ya da bir duygunun ortaya çıkması ise onu dışarıya yansıtan jest, mimik, düşünce ve sözcük halinde vücuda getirilmesiyle bir anlam kazanır.

Makale gönderim tarihi: 08.10.2016, kabul tarihi: 01.11.2016.

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü ABD
e-mail: nesimsonmez@gmail.com

İnsanın, toplum içerisinde etkin bir varlık olarak yer alabilmesi, ancak yaşadığı çevre ile iletişim kurabilmesine bağlıdır. Çünkü modern toplumların geleceği ve bireylerin özel hayatları, eskiden olduğu gibi günümüzde de büyük bir oranda iletişim araçları ile her bireyin kişisel kapasitesi arasındaki dengeye bağlıdır. Günümüzde sıkça kullanılan, görsel ve yazılı medya gibi iletişim araçları ile özdeşleştirilen haberleşme ise iki ferden yüz yüze görüşmesi, telefonla görüşme, not bırakma ya da mektup gibi araçlarla “insanlar arasında anlamları müşterek kılma işlemi” anlamında anlaşılmasına yarayan bir mesaj olarak tanımlanmaktadır.

İletişim; süreç, etki, düşünce, duygu, haber, anlatım, uzaklık ve temel beceriler gibi birçok kavramı kapsayan karmaşık, çok boyutlu ve karşılıklı bir anlaşma sürecidir. İnsanlar; anlamları sembolize eden kelimelerle, sembollerle, tavırlarla, jest ve mimiklerle, şekiller ve renklerle anlaşılır. Anlaşma vasıtalarının en etkili ve sürekli olanı ise sözdür. İnsanlarda mevcut olan duygular, düşünceler, arzular, sevinçler ve kederler ancak söz ile neşvünema bulabilir.

Gerek toplumu gerekse fertleri yücelten, insan türünü toplum haline getiren sözdür. Susmak, söze karışmamak, dimağı öldürmek demektir. Düşüncenin, zihnin, mantığın ve zekânın ifade edilmesi ancak söz ile mümkün olabilmektedir. İyi ile kötüyü bünyesinde toplayabilen tek organ dildir. Dil döndükçe öğretir, muhabbet üretir, azim ve şevk verir. O, iyilikle kötülüğü hücrelerinde aynı anda barındıran beynin ifade aracıdır. Bir düşüncüyü anlatabilmek için peşi sıra söylenen kelimeler dizisi olarak kabul edilen söz, sadece kişiyi bir araya getirmekle kalmaz, kitle iletişim araçları aracılığıyla milyonları da etkiler.

Söz, en kusursuz biçimini ve en güçlü anlatım yeteneğini hitabette bulur. Konuşmalarıyla kitleleri arkalarında sürükleyenler, fikirleriyle toplumları etkileyenler, çığır açanlar, bir dönemin kapanıp yeni bir dönemin açılmasına vesile olanlar hep güç almışlardır.

Güzel konuşmak bir sanattır, güzel konuşan kişi adeta kişisel bir manyetizma taşır. Herhangi bir sohbette, dinleyicileri inandırmak ve güzel bir konuşma yapmak için, güzel konuşma sanatının inceliklerini bilmek gerekir. Çünkü duygu ve düşüncelerin, ikinci şahıslara güzel bir tarzda anlatılması, insanın aklını kullanma sanatı olan eski ve yeni ilimlerin zirve yapması ancak hitabet sanatıyla olur.

2. Cahiliye Dönemine Genel Bakış

İslamiyet'in gelişinden önce Arapların yaşadıkları döneme “*el-Câhiliyye/ Cahiliye, el-‘Asru’l-Câhili / Cahiliye Asrı, ‘Asrumâkable’l-islam / İslâm Öncesi Asrı*” vb. olarak isimlendirilmektedir ve bu dönem (m. 500-610) “*ilk Cahiliye Çağı ve son Cahiliye Çağı*” olmak üzere iki devrede mütalaa edilmektedir.

- İlk Cahiliye Çağı

Hakkında yalnızca kitabeler, tabletler ve benzeri başka eserler vasıtasıyla bilgi sahibi olduğumuz, m.V. yüzyıldan önceki döneme İlk Cahiliye Çağı denir.

- Son Cahiliye Çağı

Miladi V. yüzyıldan İslâm'ın zuhur ettiği miladi 610 yılına kadar süren döneme Son Cahiliye Çağı denir. Birinci Cahiliye Çağı'na oranla bu dönemle alakalı daha çok bilgiye sahibiz. Arapların Cahiliye Çağı ile alakalı durumlarını yansıtan şiir ve nesir gibi eserlere bu dönemde rastlamaktayız.

جَهْلٌ : “cehile (cahil oldu, bilmedi)” fiilinden türeyen Cahiliye kelimesi sonraları عِلْمٌ: “alime'nin (bildi)” zıddı olarak kullanılmıştır. Fakat Macar oryantalist Goldziher (ö.1921) kelimenin bu anlamının ikinci derecedeki anlamı olduğunu, kelimenin esas olarak حِلْمٌ: “halume'nin (sakin, sabırlı, halim oldu)” zıt anlamı olduğunu ve “sert, kaba veya pek hoyrat olmak” manasına geldiğini savunur.¹

Cahiliye kelimesinin içinde geçtiği bir şiirinde Cahiliye şairi olan ‘Amr b. Kulsûm (ö.600) şöyle demektedir:²

فَتَجْهَلُ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِيَّاتِ

أَلَا لَا يَجْهَلُنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَا

“Sakin ola kimse, bize karşı zorbalık etmesin, o zaman her zorbadan daha zorba oluruz.”

Dikkat edilirse şairin de bu kelimeyi yukarıda ifade edildiği şekilde kullandığı görülür. Bundan dolayı Goldziher “el-Cahiliyye” kavramını “barbarlık” olarak tercüme etmektedir.³

Cahiliye kelimesi ise Arapların İslamiyet’le müşerref olmadan önce içinde buldukları durumu ifade eden ve “bilgisizlik, idrak edememek, düşüncesiz olmak ve akılsızca davranış” anlamını ifade eden bir kelimedir.⁴ Çünkü Cahiliye döneminde insanlar Allah’ı, Resulünü ve gönderdiği dinin kurallarını bilmiyorlardı. Aynı zamanda putlara tapmaları, içki içmeleri, zina yapmaları ve kabileler arasında sürekli olarak ihtilafların meydana gelmesi bu dönemin en başta gelen özellikleriydi. Bu açıdan da bakıldığında İslami literatürde bu dönem “Cahiliye Dönemi” olarak adlandırılmıştır.⁵

Arap Yarımadasında İslamiyet yayılmadan önce ya da başka bir ifadeyle Hz. İsa’dan (a.s.) Hz. Muhammed’e (s.a.v.) kadar geçen süre için cahiliye tabiri kullanılmıştır. Daha geniş anlamda ifade etmek gerekirse bu devirde yaşayan Arapların tefekkür, ilim, irfan ve inanç bakımından tam bir cehalet içinde yaşadıkları görüşü yaygınlık kazanmıştır. Ama bununla birlikte bu dönem insanların medeniyetten tamamen uzak yaşadıklarını söylemek zordur. Çünkü cahiliye tabiri o dönemin dini ve sosyal hayatındaki yanlış adet ve

¹Geniş Bilgi İçin Bakınız, Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhilî)*, (8. Baskı), Daru'l-Me'arif, Kahire 1960, s.38-39; Süleyman Tüllücü, “*Câhiliye Kelimesinin Mana ve Menşei*”, İİFD, 1980, s. 279-285; Fayda, Mustafa “Câhiliye”, *DİA*, VII, 17-19, İstanbul, 1993; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, (1. Baskı), Fenomen Yayınları, Erzurum 2009, s.9.

²Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhilî)*, s.39.

³ Kenan, Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 9

⁴*Lisânu'l-Arab*, “جهل” mad.

⁵ Ömer Ferruh, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, I-VI, Dâru'l-İlm, Beyrut 1981, I, 69.

gelenekleri ifade etmektedir.⁶Aşağıda Cahiliye Dönemi Araplarının siyasi, sosyal ve ekonomik durumları üzerinde kısaca durulacaktır.

2.1. Siyasi Durum

Cahiliye döneminde Arap yarımadasındaki siyasi durum; yönetim, savaşlar ve hukuk olmak üzere üç başlık altında kısaca ele alınacaktır.

Yönetim

Cahiliye Devrinde Araplar gerek soysal gerekse idari ve siyasi açıdan bir birlikteliğe sahip olmamaları nedeniyle Arap yarımadası da derli toplu bir sosyal hayata kavuşamamıştır. Bu bölgede sadece kabile ve aşiret esasına dayalı bir siyasi yapı görülmekteydi.⁷

Her kabilenin bir reisi olurdu, ancak reis birlikte yaşadığı topluluk üzerinde kesin ve geniş yetkilere sahip değildi. Kabile reisinin seçimi ise, onların şahsi meziyetlerine ve zenginliklerine dayanıyordu. Mesela, Kusayy'ın yönetimi elinde tutması, Huzâ'alıları yenilgiye uğratması ve mali bakımdan zengin olmasıyla alakalı idi.

Babadan oğula intikal eden bu reislik makamının birtakım sorumlulukları da vardı. Reis, Kâbe ve Mekke'ye gelen hacılarla ilgili bütün işleri idare eder, orduyu savaşlarda sevk ve idare eder ve bazı anlaşmazlıkları çözerdi.⁸ Daru'n-Nedve denilen ve Mekke ahalisinin ileri gelenlerinin toplandığı yerde problemler müzakere yoluyla çözümlenirdi.⁹

Savaşlar

Cahiliye Döneminde, kabileler arası pek çok savaş yapılmıştır.¹⁰ Bu savaşların birçoğu gerçek bir sebebe dayanmadan, sırf birtakım şahsi ihtiraslar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu savaşlar, zaten sıkıntı içerisinde varlıklarını sürdüren Arap kabilelerini daha da çıkmaza sürüklemiştir.

Savaşların çıkmasına sebep olan amillerden birincisi ırkçı düşüneydi. Araplarda, kendi kabileleri ile övünmek çok yaygın olan bir hareketti. Birisi kabilesini veya geçmişini övücü birtakım sözler sarf ettiği zaman diğer kabileler bu duruma karşı cephe alırlardı. Neticede savaşların çıkmasına sebep olurdu. İkinci sebep ise intikam hırsıydı. Herhangi bir kabilenin bir mensubu başka bir kabile tarafından öldürüldüğü zaman, onun intikamının kabilesi tarafından alınması bir gelenektir. Öldürülen kişi haksız olsa dahi kabilesi ona yardım eder ve kanını yerde bırakmamaya çalışırdı.¹¹ Bir başka sebep de, ekonomiden kaynaklanan birtakım etkenlerdi. Arap yarımadasının kurak bir araziye sahip olması hasebiyle tarıma elverişli bir arazi değildi. Halk, başka kabilelere birtakım baskınlar

⁶Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I,Cahiliye Dönemi*,s.10.

⁷İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakka ve diğerleri,I-IV, Beyrut 1971, I,130.

⁸ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*,Ankara1982,s. 100.

⁹İbn-i Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I,131.

¹⁰İbnu'l-Esir,(‘İzzuddînEbu'l-Hasan ‘Ali), *el-Kâmil fi't-Tarîh*, I-XIII,nşr.C. J.Tornberg,Leiden,1853-1867,I, 502.

¹¹ Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarîh*,I,502.

düzenleyerek ihtiyaçlarını karşılama cihetine gidiyordu. Bunun sonucunda da savaşların meydana gelmesi kaçınılmaz bir hal alıyordu.¹²

Cahiliye Dönemi'nde savaşların çok olması ve uzun sürmesi nedeniyle bu savaşları derleyen Eyyâmü'l-'Arab adında bir ilim dalı da doğmuştur.

Cahiliye Dönemi'nde Eşhuru'l-Hurum denilen Zilkâde, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarında savaş yapmak haram sayılırdı. Bu haram ayların ihlal edilmesi sonucu çıkan savaşlara fîcar savaşları denilirdi.

Hukuk

Cahiliye Devrinde yazılı bir hukuk sistemi yoktu. Hukuk, örf ve adetlere dayanıyordu. Fertlerin hareketlerini düzenleyen bağlayıcı bir hukuk sistemi olmadığından bireyler, şahsi anlayışları doğrultusunda hareket ediyorlardı.¹³ Araplarda, kabilenin fertleri arasındaki dayanışma kuvvetliydi. Mesela herhangi bir kabilenin mensubu başka bir kabileye mensup olan herhangi bir bireyi haksız yere öldürseydi dahi kabilesi, öldüreni himaye ederdi. Bu nedenle kabileler arasındaki savaşlar gittikçe uzuyor ve belli bir siyasi ve hukuki merci de olmadığından her kabile kendi hakkını kendisi almaya çalışıyordu.¹⁴

2.2. Sosyal Durum

Cahiliye Döneminde Arap Yarımadasındaki sosyal yapı; sosyal sınıflaşma, aile yapısı, ahlâki yapı ve eğitim olmak üzere dört başlık altında kısaca ele alınacaktır.

Sosyal Sınıflaşma

Cahiliye Döneminde Arap toplumu hürler, esirler ve mevali olmak üzere üç ana gruba ayrılmıştı.

Hürler

Aile veya kabile halinde yaşayan ve toplumun en itibarlı kimseleriydiler. Hürler, mensup oldukları kabilenin içerisinde eşit hakka sahip idiler. Kâhinler, şairler ve savaşlarda üstün başarı gösteren kimseler, kabile içerisinde diğerlerine nazaran daha itibarlı kimselerdi.

Esirler

Esir, köle ve cariyeler bu gruba dâhillerdi. Bunların toplum içerisinde herhangi bir kıymetleri olmadığı gibi ticaret eşyası gibi alınır satılırlar, hibe veya hediye edilirdi. Köleler ve cariyeler savaşlarda ele geçirilir ya da pazarlarda satın alınırlardı.

¹² Philip K.Hitti, *Siyasi-Kültürel İslam Tarihi*, Çev.Salih Tuğ, İstanbul1980, s,131.

¹³ Uğur Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumunu*, İstanbul, 1980,s. 23.

¹⁴ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* s.100 -101; Uğur Mücteba, s. 24.

Mevali

Esirlerle hürler arasında bir sınıf olup genel olarak azat edilmiş köle veya cariyelere denirdi. Herhangi bir köle veya cariyeye azat edilirse, azat edenin mevlası ve onun ailesine mensup olurdu. Bunlar, hürlerin sahip oldukları haklara sahip değillerdi.¹⁵

Arap toplumunda siyasi bir otorite olmadığı için kişilerin haklarını gözetecek hukuki bir sistem de yoktu. Bu sebeple zayıf bir kimsenin barınabilmesi için güçlü ve kuvvetli bir kişinin himayesine girmesi gerekiyordu.¹⁶

Aile Yapısı

İslâm öncesi Araplarda iki türlü aile yapısı görülmektedir. Birincisi içtimai aile yapısı, ikincisi ise tabii aile yapısıdır. İctima aile, soy birliğine bağlı olan aile idi, dini ve hukuki mahiyete sahip idi. Tabii aile ise evlenme neticesinde oluşan aile yapısıydı.¹⁷

Cahiliye Döneminde, kadınla erkeği birbirine bağlayan nikâhın dini bir hüviyeti olmadığı için kadın ancak bir çocuk sahibi olduğunda bir erkeğin karısı olurdu.¹⁸ O dönemde erkekler eşlerini boşadıktan sonra, boşadıkları hanımın başka bir erkekle evlenmesini önlemek için kadının iddeti bitince onu tekrar alıp daha sonra yine boşarlardı.¹⁹ Kadınların içtimai hayatta kayda değer bir değerleri yoktu. Toplumun en hor görülen fertleri olmaları bir yana kendilerine içtimai ya da sosyal hayatta söz hakkı verilmezdi. Örneğin, adetli oldukları zamanlarda onları evin içine dahi sokmazlardı, miras bıraktıkları halde mirasa sahip olma yetkileri yoktu. Yine yetim kız çocuklarının velileri, kız güzelse onunla evlenip malını alıyorlardı, değilse malını alıp ve onun herhangi bir kişiyle evlenmesine mani olmak gibi muamelelere tabi tutulurlardı.²⁰

Ahlâki Yapı

Bu dönemde Arap yarımadasında yaşayanlar gerek inanç, gerek ahlaki ve gerekse ekonomik açıdan bir çıkmaz içerisindeydiler. Bir birlerin hak ve hukuklarına riayet etmiyorlar, güçlü olan zayıf olanı eziyordu.

Cahiliye Dönemi'nin ahlaki yapısını, Cafer b. EbîTâlib (r.a), Necaşi'nin huzurunda şöyle açıklar:

"يا ايها الملك! كنا قوما أهل جاهلية، نعبد الأصنام، ونأكل الميتة، ونأتي الفواحش، ونقطع الأرحام، ونسئ الجوار، ويأكل القوي

منا الضعيف، فكنا على ذلك..."

¹⁵ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.131.

¹⁶ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, II,91-92.

¹⁷ Uğur Mücteba, s. 16.

¹⁸ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.129.

¹⁹ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.136.

²⁰ Uğur Mücteba, s. 17.

“Ey Melik! Biz, Cahiliye ehli bir kavimdik. Putlara ibadet eder, ölü hayvan etini yer, fuhuş yapar, akrabalık ilişkilerini keserdik. Komşularımızı ihmal ederdik ve bizlerin kuvvetli olanları zayıf olanları ezdiği bir kavimdik...”²¹

Arap toplumunda kız çocuğunu dünyaya getirmek adeta bir yüz karasıydı. Çünkü kız evladının musibete sebep olacağına inanılırdı. Bu sebeple kız çocuklarını diri diri toprağa gömerlerdi. Darimi'nin süneninde, bir adamın Cahiliye Devri'nde iken kız çocuğunu kuyuya atarak öldürüldüğü rivayet edilmektedir.²² Henüz yerleşik hayata geçmemiş olan bedevilerde, kız çocukları çöl hayatında çok az işe yarıyorlardı; esir düşmek suretiyle veya başka bir nedenden dolayı mensup olduğu kabilenin felaketine sebep olabilir diye düşünülüyordu ayrıca; Cahiliye toplumunda kadının kayda değer bir değeri yoktu, adeta bir meta gibi kullanılıyorlardı. Erkekler ise her bakımdan itibarlı ve söz sahibi olan kimselerdi.

Yine zayıf ve fakir olan bazı aileler, çocuklarını doyurmama korkusuyla öldürmüşlerdir. Allah'ı Teâlâ bu tür kişileri şöyle uyarmıştır: “Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da sizleri de biz besliyoruz. Onları öldürmek büyük günahdır.”²³

Cahiliye Dönemi'nde yetimlerin, dulların ve acizlerin mallarının ellerinden alınması, zengin ve güzel olan kızların kaçırılması gibi davranışlar da yaygındı.²⁴ Para kazanmak amacıyla çadırlar kurup cariyelerini çalıştırıyorlardı. Yine iyi cins nesil elde etmek maksadıyla hanımlarını başka erkeklere gönderiyorlardı.²⁵ Ayrıca Kâbe'yi çıplak olarak tavaf edenler de vardı.²⁶

Eğitim

Cahiliye Devri Arapları genellikle bedevi bir hayat yaşadıklarından kültürleri çöl hayatının kısıtlı imkânlarıyla sınırlıydı. Bu yüzden, toplum temelini oluşturan eğitim işiyle pek uğraşmazlardı ve yazıyı bilenlerin sayısı da çok azdı.²⁷ Konu ile alakalı olarak Hz. Peygamber: “Biz, ümmi bir milletiz; yazı ve hesap bilmeyiz.”²⁸ diye buyurmuştur.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde bu dönemde edebî alanda büyük gelişmelerin kat edilemediği sonucuna vardık. Bununla beraber edebî değeri üstün olan şiirler, Kâbe'nin duvarına asılarak orada teşhir edilirdi. Şiir, insanın duygularına hitap ettiği için şairler, halkı kolaylıkla etkileyebiliyorlardı. Bu sebeple şiir bu dönemde apayrı bir yer teşkil

²¹İbn-i Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 336.

²²Darimi (İmam Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman), *Sunen*, Çev. Abdullah Aydın, I-IV, Madven Yayınları, İstanbul, 1996, I, 3.

²³İsrâ Sûresi: 17/31; En'am Sûresi: 6/151.

²⁴İbn Kesir, (Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I-IV, Nşr, Mustafa Abdulvâhid, Beyrut, 1976, s. 259.

²⁵Buhari, *Nikâh*, 36.

²⁶el-Ezrâki, (Ebû Veled), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, Çev. Y. Vehbi Yavuz, Feyiz Yayınları, İstanbul, 1974, s. 98

²⁷Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, I-II, İrfan Yayınları, İstanbul, 1993, II, 821.

²⁸Buhârî, *Savm*, 13; Müslim, *Savm*, 15; Ebû Dâvûd, *Savm*, 6.

etmekteydi.²⁹ Yine bu döneme ait fenni nesirle alakalı olarak kaynak eserlerde çeşitli bilgilere ulaştık, özellikle hitabet sanatının çok geliştiğini tespit ettik.

Dini Durum

İbrahim (a.s.) ve oğlu İsmail (a.s.) Kâbe'yi inşa ettikten sonra, Mekke'de uzun süre Hanif dini varlığını sürdürmüştür. Fakat daha sonraki yıllarda tek tanrı inancı terk edilmiş ve putperestliğe yönelim artmıştır.

Mekke'ye ilk putu getiren kişinin Huza'â kabilesinden 'Amr b. Luhay olduğu rivayet edilmektedir. O, bir gün ağır bir hastalığa yakalanır, şifalı suların faydalanmak için Şam'da bulunan Belkâ vadisine gider. Belkâ halkının birtakım taşlara tapıtığını görünce hayrete düşerek, "Bu nedir?" diye sorar. Onlar da: "Bunlara tapıyoruz, bunlar aracılığıyla yağmurun yağmasını istiyoruz ve düşmanlarımıza karşı muzaffer olmak için onlardan yardım diliyoruz." diye cevap verirler. Bunun üzerine 'Amr b. Luhay, o putlardan birisinin kendisine verilmesini ister. Belkâ halkı, Hubel adlı putu ona verirler. 'Amr b. Luhay de bu putu alıp Mekke'ye getirerek Kâbe'ye koyar.³⁰Yapılan bu hareketi, putperestliğin Arap yarımadasının merkezine girmesinin başlangıcı olarak kabul etmek mümkündür.

Putların nasıl yayıldığına gelince, bu konuda İbnu'l-Kelbi, Kitabu'l-Esnam adlı ünlü eserinde şu bilgilere yer vermektedir. "Arapların, Allah'a ibadet etmeyi bırakıp putlara ve taşlara ibadet etmelerine sevk eden hadise şudur: Mekke'den ayrılıp yolculuğa çıkanlar, Kâbe'ye olan saygılarını ve Mekke'ye olan bağlılıklarını ifade etmek için yanlarında harem bölgesinden alınmış olan bir taş götürürlerdi. Konakladıkları yere bu taşı koyup, Kâbe'yi tavaf ettikleri gibi o taşın etrafında dönerlerdi. Bu hareketlerinin amacı; o taştan medet beklemek, Kâbe'ye olan bağlılıklarını ifade etmek ve ona olan sevgilerini ifade etmek içindi. Oysaki onlar aynı zamanda Kâbe'ye ve Mekke'ye saygı gösterip orada hac ve umre ibadetini yapıyorlardı."

İbnu'l-Kelbi, bu bölümde Kâbe'ye hürmet olsun diye birtakım taşlara saygı gösterildiğini ifade ettikten sonra bu taşların nasıl bir tapma aracı olarak kullanıldığını anlatır.³¹

Bütün bunların yanında Araplar, Haniflik diniyle alakalı birtakım adetleri unutmamışlardı. Mesela; Kâbe'ye saygı gösterip tavaf etmek, hac ve umre yapmak, Arafat ve Muzdelife de vakfe yapmak, kurban kesmek vb. davranışları sergiliyorlardı.³²

Şunu da unutmamak gerekir ki, Araplar, kâinatın bir yaratıcısı ve koruyucusu olduğuna da inanıyorlardı.³³ Aynı zamanda putları, insanı Allah'a ulaştıran bir vasıta olarak kabul ediyorlardı.³⁴

²⁹Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 821.

³⁰İbnu'l-Kelbi, *Kitabu'l-Esnam*, Ter. Beyza Düşüngen, Ankara 1969,s.26; İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I,78; el-Ezrâki, I, 88.

³¹İbnu'l-Kelbi, s. 26.

³²İbnu'l-Kelbi, s. 27; İbn-i Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 80.

³³Ankebut Sûresi: 29/63; Müminûn Sûresi: 23/85; Zümer Sûresi: 39/8

İslâm öncesi Arabistan'da, Hristiyanlık, Yahudilik, Mecusilik, Sâbiilik, Ateizm ve Putperestlik gibi değişik dinler ve inanışlar da vardı.³⁵ Mekke'de özellikle köleler arasında çok sayıda Hristiyan vardı.³⁶ Putperestliğin gerçekle hiçbir alakası olmadığını anlayan insanların bir kısmı Hristiyan olmuşlardı. Ancak Arabistan'da Hristiyanlık ve Yahudilik geniş halk kitleleri arasında yayılmamıştır.³⁷

2.3. Ekonomik Durum

Cahiliye Dönemi Araplarının tamamına yakını bedevi bir hayat yaşamışlardır. Bu sebeple sanat, ziraat ve ticaret gibi geçim kaynakları pek gelişmemiştir. Ancak Mekke, Medine ve Taif gibi şehirlerde kısmen yerleşik hayata geçmiş olan Araplar ticaret ve küçük çapta sanat dallarıyla uğraşıyorlardı.

Mekke bölgesi tarıma elverişli olmadığı için halk, umumiyetle ticaretle uğraşıyordu. Ancak Arap yarımadasında merkezi bir otoritenin bulunmaması sebebiyle, ticaret kervanlarının geçiş güzergâhında bulunan korumasız çöllerde kervanlar için pek güvenli değillerdi. Bu yüzden kervan yolculukları genellikle eşhuru'l-hurum denilen Zilkâde, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarında yapılırdı.³⁸

Mekkeliler, yılda iki kervan çıkarırlardı. Bunlardan birisi kış aylarında Yemen'e diğeri de yaz aylarında Şam'a idi. Ayrıca Mekke şehri çöl ortasında bir yerleşim yeri olduğu için de Mısır ve Şam'dan Yemen'e, Kızıldeniz'den Basra Körfezi'ne giden kervanların da bir uğrak yeri idi. Mekke'nin dini bir merkez ve korunmuş bir belde olması da, buranın bir uğrak yeri olmasını etkilemiştir.³⁹

Kureyş kervanları, Yemen'den ıtır (güzel koku), ip kokulu zamklar, fildişi, abanoz ağacı, kaplan derisi ve altın mücevher gibi maddeleri alarak bunları Şam ve Mısır'a götürürlerdi. Karşılığında da buğday, zeytin, zeytinyağı, tahıl ve kumaş gibi maddeler satın alırlardı. Ayrıca Medine ve Taif tüccarları da dışarıya hurma ihraç ederlerdi.⁴⁰

Yol boyunca ticaret kervanlarının konaklayacağı pazarların bulunması doğaldı. Bu pazarlara, bölge ve bölgeye komşu olan yöre halkı gelip ihtiyaçlarını karşılarlardı. Ayrıca ticaret kervanları, bu bölgelerde yetişen ürünleri de satın alarak yollarına devam ederlerdi. Söz konusu olan panayırlar, Mekke'de kurulan Ukaz, Zu'l-Mecâz ve Mucenne panayırlarıydı.⁴¹

³⁴Yunus Sûresi: 10/106; Zümer Sûresi: 39/3.

³⁵Muhammed Hamidullah, II, 697.

³⁶Muhammed Hamidullah, I, 78.

³⁷ Mustafa Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 19.

³⁸Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 822.

³⁹Kureyş Sûresi: 106/1-4.

⁴⁰Corci Zeydan, *İslam medeniyeti tarihi*, Çev. Zeki Meğamis, Doğan Güneş Yayınları İstanbul, 1971, s. 31

⁴¹Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 999-1003.

Mekke, dini bir merkez olduğu için her yıl hac mevsiminde yüzlerce hacı oraya gelirdi. Tabii ki bu da Mekke halkı için büyük bir gelir kaynağını oluşturuyordu.⁴² el-Ezrâkî'nin Kâbe ve Mekke Tarihi adlı eserinde konu ile alakalı olarak dikkat çeken bir nokta vardır. Kâbe'yi tavaf etmeye gelen hacılar, tavaf yapacakları zaman günlük elbiselerini çıkarıp, tavaf için satın aldıkları elbiseleri giymek mecburiyetindeydiler. Bunun hikmeti ise, günlük elbiselerle çeşitli kötülükler yapıldığından, ibadet esnasında kirlenmiş elbiseleri giymeleri doğru değildi. Tavaf elbisesini alma gücü olmayan hacılar ise Kâbe'yi çıplak olarak tavaf ederlerdi.⁴³

3. Cahiliye Döneminde Hitabetin Gelişmesi

Arap hitabetinin doğuşu, edebî nesrin diğer unsurlarında olduğu gibi çok eski zamanlara dayanmaktadır.⁴⁴ Cahiliye Dönemi'nde Araplarda güçlü bir hitabet vardı ve yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Hitabetin bu dönemde Araplar üzerindeki etkisi şiirden az değildi. Hatta bazı durumlarda hatipler, şairlerden daha önde geliyorlardı.⁴⁵ Ancak şunu ifade etmeliyiz ki Arap edebiyatında şiir, nesirden önce vücut bulmuştur. Çünkü sanatsal nesir sosyal faaliyetleri olan, yüksek mertebeli, muntazam insan topluluğunun varlığını gerektirir, bu nedenle de şiire göre daha geç bir dönemde neş'et etmiştir.⁴⁶

Araplar, önemli meselelerini anlatırken, savaşa teşvik veya barışa davet ederlerken sık sık hitabete başvururlardı. Çünkü bu dönemde Arapların büyük bir kısmı ümmiydi yani okuma yazma bilmiyorlardı, bundan dolayı da yazı yaygın olarak kullanılmıyordu, hatiplerin hutbeleri de yazılı değildi. Bundan dolayı zamanla hatiplerin irâd etmiş oldukları hutbelerin büyük bir kısmı kaybolup gitmiştir. Bu hutbelerin çok küçük bir kısmı muhafaza edilmiştir, muhafaza edilenler de ravilerin hafızalarında kaldığı kadarıdır. Cahiliye Dönemi'nden günümüze kadar yazılı olarak gelen belgelerin kahir ekseriyeti şiirdir. Çünkü şiir vezinle söyleniyordu ve müzikle de alakası vardı. Bu da şiirin, insanlar tarafından ezberlenip hafızalarında tutmalarını kolaylaştırıyordu. Ancak bunlar nesir için söz konusu değildir.

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Arap toplumunun büyük bir kısmının okuma yazma bilmemesi onların Cahiliye Dönemi'nde yazıyı bilmedikleri anlamına gelmez.⁴⁷ Aksine Cahiliye Dönemi Arapları, çok yaygın olmamakla beraber yazıyı kullanıyorlardı. Fakat yazıyı nesir ve şiir gibi edebî maksatlarla değil, siyasi ve ekonomik amaçlarla

⁴²el-Ezrâkî, I, 31.

⁴³Corci Zeydan, s. 31.

⁴⁴Şevkî Dayf, *Tarihü'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Aşru'l-Cahilî)*, s. 3; İhsan en-Naş, *el-Hiṭabetu fî 'Aşriha ez-Zehebi*, s. 7.

⁴⁵el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I-IV, Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1998, I, 244.

⁴⁶Taha Hüseyin, *fi'l-Edebî'l-Cahilî*, (2. Baskı), Faruk Matbaası, Kahire, 1933, s. 328; Abdülhakîm Belbe', *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhiz Fih*, Mektebetu'l-Ancelo el-Mısriyye, Mısır, tsz. s. 2; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 230.

⁴⁷Mahmut Dündar, "Erken Dönem İslami Eğitim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 32, Cilt:7, s. 290.

kullanıyorlardı.⁴⁸Herhangi bir şehirden, topladığı şahıslarla ticari bir kabile oluşturup birçok ticaret merkezine seyahat eden tüccarların yanı sıra, Cahiliye Dönemi'nde Mekke'de siyasi, ticari, sosyal ve askeri konularda bazı anlaşmaların yapılması, ayrıca ravilerin rivayet ettiklerine göre belirli mevsimlerde yapılan şiir yarışmalarında seçilen en güzel kasidelerin kubatı adı verilen şeylerin üzerine altın suyu ile yazılarak Kâbe'nin duvarına asılması gibi hususlar, yazının o dönemde bilindiğini göstermektedir.⁴⁹

Arapların İslamiyet'ten çok önce hitabeti bildiklerinden şüphe yoktur. Ne var ki, yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı hutbelerin birçoğu yazıya geçirilmeden kaybolmuştur. Şu anda elimizde bulunanların çoğunluğu da İslami dönemde dini ve siyasi mülahazalar sebebiyle sonradan uydurulmuştur. Bunlara Arap heyetlerinin Kisra'nın yanında irad ettikleri hutbeleri örnek verebiliriz. Elimizde bulunan birkaç hutbe metni tek başına Cahiliye hitabeti hakkındaki malumatları belirlemeye ve özelliklerini ortaya koymaya yeterli değildir. Fakat bu metinlere bakarak Cahiliye Asrı'nın hitabetinin özellikleri üzerinde durabiliriz.

Meseller de bize Cahiliye Dönemi nesri ve onun özellikleri hakkında doğru bilgi verir. Ayrıca Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Müslüman olmayan heyetler tarafından takdim edilen hutbelere de bakarak Cahiliye Dönemi hitabeti ve onun özellikleri hakkında geniş malumata sahip olabiliriz. Son olarak Kur'an-ı Kerim'e de bakarak Cahiliye nesrinin özellikleri hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Çünkü O, edebî nesrin ilk örneğidir ve onun doğruluğundan yüzde yüz eminiz.

Cahiliye Asrındaki toplumsal hayat, bu dönemde nesrin mevcudiyetini gerekli kılıyordu. Çünkü bu dönemde kabile hayatı ön plandaydı ve kabileler arasında sürekli olarak anlaşmazlıklar, düşmanlıklar ve savaşlar cereyan ediyordu. Zaman zaman da kabileler arasında meydana gelen bu olayların çözülmesi ve barışın sağlanması için çeşitli çabalar sarf ediliyordu. Bunu da hatiplerin güzel ve etkili konuşmaları aracılığıyla yapıyorlardı.

Yukarıdakilere ek olarak Cahiliye Döneminde hitabetin fazla gelişmesinin sebepleri şöyle izah edilebilir: Arap kabileleri özgürlüklerine düşkünlerdi, konuşma kabiliyetleri de çok güçlüydü. Arap dili ise, konuşmacıyı ve dinleyenleri etkileyen melodik ve hatibi sürekli olarak konuşmaya teşvik eden bir özelliğe sahiptir.⁵⁰ Bundan dolayı onlar irticalen konuşuyorlardı. Konu ile alakalı olarak el-Câhîz şöyle diyor: “*Arap bir konuyu anlatırken ana konuyu ve kastettiği konunun mihenk noktasına dikkat eder, böylelikle manalar peş*

⁴⁸Taha Hüseyin, *fi'l-Edebi'l-Cahilî*, s. 331; Şevkî Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhfi'n-Nesri'l-'Arabî*, nşr. Dâru'l-Meârif, Kâhire, 1960, s. 19; a. Mllf., *Tarihü'l-Edebi'l-'Arabî (el-'Asru'l-Cahilî)*, s. 398; Hüseyin Nassâr, *Neş'etu'l-Kitabeti'l-Fenniyye*, Mısır, 1966, s. 20-21; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 230.

⁴⁹Hüseyin Nassâr, *Neş'etu'l-Kitabeti'l-Fenniyye*, s. 20-22; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s.230; İpek, M. Selim, *Klasik Dönem Arap Edebiyatında Nesir*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2012, s. 6

⁵⁰ ‘Abdulcelil ‘Abduh Şelebî, *el-Hitabetu ve İ'idadu'l-Hatîb*, nşr, Daru'ş-Şurûk, 1987, s. 164.

peşe gelir ve lafızlar ardı ardına üstüne yağar.”⁵¹ Fakat bu, onların bütün hutbelerini irticali olarak söyledikleri anlamına gelmemektedir.

3.1. Cahiliye Döneminde Hitabeti Gerektiren Unsurlar

Araplar arasında cereyan eden mücadeleler, birbirlerine karşı rekabet ve büyülenmeyi gerektirdiğinden, belağati sözlerle hasmı ikna etmek ve taraftar kazanmak için hitabete ihtiyaç duymuşlardır. Bu sebeple kabileler arasındaki mücadeleler, savaşa teşvik veya savaşın sona erdirilmesi çağrısı, halkın din konusunda irşadı, çevre ülkelerin hükümdarlarıyla kurulan ilişkiler ve insani ilişkiler gibi hususlarda hitabet bir vasıta olarak kullanılmıştır.⁵² Bu dönemde yazının yaygın olmayışı ve Cahiliye toplumunun çoğunlukla okuma-yazma bilmemesi gibi nedenlerden dolayı hitabet revaç kazanmış ve gelişme imkânı bulmuştur. Ayrıca o dönemde çeşitli nedenlerle kurulan panayırlar da⁵³ hatiplerin edebî yeteneklerini ortaya koymaları için bir vesile olmuştur.⁵⁴

Cahiliye Devri’nde her kabilenin bir şairi olduğu gibi bir hatibi de vardı. Hatibin önemli vazifelerinden biri de sefaret (temsilci grup) heyetinin başında kabilenin temsilcisi olup kabileler arasındaki övünme yarışlarında sözcü olmaktı. Gerekli ortamlarda kabilenin asıl vasıflarını, sahip olduğu üstünlükleri ve parlak başarılarını en güzel bir dille söyler, bunları herhangi bir sıkılganlık göstermeden ifade ederdi. Bu devirde kabile reisinin aynı zamanda hatip olması büyük bir meziyetti.⁵⁵ Kabilenin hatip reisi, savaşta gerekirse askerini cesaretlendirirdi.

Cahiliye Dönemi’nde, hitabetin amaçlarından birisi hatibin evlenecek genci, kızının ailesinden kabul görmesi için methetmesidir. Bu da hitabetin insani ve sosyal boyutudur. Dolayısıyla bu davranış, Cahiliye toplumunun ilerlediğine, devamlılığına ve istikrarına bir delil olarak kabul edilmektedir. Hitabetin bir diğer amacı da birliği sağlamaktır. Bu durum, özellikle savaşlardan ve kabileler arası çekişmelerden sonra daha bariz bir şekilde görülmüştür. Buradan da anlaşılıyor ki; hatip tıpkı yarayı tedavi eden bir doktor veya insanlar arasında ortaya çıkan rahatsızlıkları akıl yoluyla karara bağlayan bir filozof gibidir. Ayrıca hitabet, keder anında bir taziye, sevinç anında bir tebriktir.

Hitabet savaş alanlarının dışında da kullanılırdı. Aralarında düşmanlık bulunan kişilerin affedilmesi hususunda kabilenin hatibi barışı sağlamak ve düşmanlığı ortadan kaldırmak adına hutbeler irad ederdi. Ayrıca Mekke’ye gelen ticaret kervanlarının karşı karşıya kaldıkları sosyal ve iktisadî problemler Mekke’nin önde gelen reislerinin aracı olmalarıyla ve ikna edici hutbeleriyle çözüme kavuşturuldu.

Hemen hemen her ciddi meselede hatibin sözcülüğüne müracaat edilen bir ortamda Mekke’de yerleşmiş kabile sayısı kadar hatiplerin bulunduğu belirtilmektedir.

⁵¹el-Câhîz, *el-Beyan ve’t-Tebyîn*, III, 28

⁵² Bkz. Selami Bakırcı, “*Araplarda Kabile Yapısı*”, AKEV, Yıl 3, Sayı 11, Kasım 2001 – Ocak 2002, s. 131 – 140.

⁵³ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I, Cahiliye Dönemi*, s. 76.

⁵⁴ Şevki Dayf, *el-Asru’l-Câhilî*, nşr. Dâru’l-Meârif, Kâhire 1960, s. 410.

⁵⁵ Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, nşr. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 96.

3.2. Cahiliye Döneminde Hitabetin Sunumu

Cahiliye Dönemi hatipleri, hutbelerini sunarlarırken takip ettikleri birtakım üslupları vardı. Hatipler takip ettikleri bu gelenek ve göreneklerle daha fazla tesirli olduklarını, gönüllere daha fazla nüfuz ettiklerini ve daha çok hüsnü kabul gördüklerini düşünüyordular. Onların bu adetlerini kısaca şöyle izah edebiliriz:

Evlilikle ilgili hutbelerde hatip oturarak hutbesini verirdi. Çünkü bu hutbelere amaç, evlilik denen olayın gerçekleşmesine katkıda bulunmak ya da gerçekleştirmektir ve orada bulunanların da bu olaya şahit olduklarını bildirmek içindir. Üstelik evlilik hutbelerinin verildiği yerlerde çok sayıda kişi bulunmadığından hatip hutbesini verirken yüksek bir yere çıkma ve ayakta durma ihtiyacını da hissetmiyordu. Bunun dışında kalan diğer hutbelerde ise hatip; ayakta, halk kitlelerinin ve toplumun ileri gelenlerinin bulunduğu mekânlarda;

- Etkili söylemde bulunmak,
- Jest ve mimiklerini iyice hissettirmek,
- Sesini daha uzaklara duyurmak,
- Hitap ettiği kitleye hâkim olmak ve göz önünde bulunmak amacıyla devesinin üzerinde veya yüksek tepelere çıkıp irad ediyordu.⁵⁶

Evlilikle alakalı hutbelerde çoğu zaman hatip konuşmasını uzun tutardı ona karşı cevap veren de cevabını kısa tutardı. Hatip, konuşmasında talepten ihbara, istifhamdan inkâra, müjde verip vaatle bulunmaktan tehdit etmeye ve uyarma gibi bir üslûptan başka bir üslûba geçirdi. Bütün bunları yapmalarındaki murat ise muhataplarının kalplerine tesir edip onları ikna etmeye çalışmaktı. Zira o dönemde hatipler, muhataplarını etkilemede ve yönlendirmede etkin bir role sahip idiler.

Hatip hutbesini okurken elbiselerinin temiz olmasına dikkat ederdi,⁵⁷ başında sarık, ellerinde baston ya da asası veyahut yayı bulunurdu ve elinde olan aksesuarı zaman zaman yere vurarak konuşurdu,⁵⁸ sert bir yere dayanırdı, elinde bulunan sopasıyla, mızrağıyla ya da kılıcıyla birtakım işaretler yapardı. Hatiplerin bir kısmı barışla ilgili hutbelerini irad ederlerken bastonlarını, savaşla ilgili hutbelerini de irad ederlerken de oklarını ve yaylarını ellerine alırlardı. Öyle ki, kabile reisleri oturdukları meclislerde ellerinden bastonlarını bırakmazlardı,⁵⁹ hatta konuşmalarına hazırlandıklarında unutmamak için “sopayı almak” sözünü sürekli olarak tekrarlardı. Hatiplerin, konuşmaları esnasında sopayı kullandıklarına dair Mu‘in b. Evs söylediği bir şiirinde işaret etmektedir.⁶⁰

⁵⁶el-Hatip, Ahmet b.Abdullah el-Fakih, *Hitabet-i Arabiye Tarihi ve Arapça Hutbelerin Usul-û Tertibi*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1335, s.11, 12.

⁵⁷Abdurrahim el-Masdâvî, *Murşidu'l-Hatib ve Delilu'l-Bâhîs*, (3. Baskı), Daru'l-Ma'rifet, Beyrut 2010, s.29.

⁵⁸Furat Ahmet Suphi, s. 96.

⁵⁹el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 370.

⁶⁰Şiir için bkz. el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, III, 10; Mui'n b. Evs el-Mezennî, *Dîvânü Mui'n b.Evs el-Mezennî*, Nşr, Nuri Hamûdî al-Kaysî, Hâtemed-Dâmin, Daru'l Câhîz Matbaası, Bağdat 1977, s. 74.

Hatipler, kullandıkları sopanın iyi cins ve yerli ağaçtan olmasına özen gösterirlerdi.⁶¹ Hutbelerinin bölümlerine giriş yaparlarken ve hutbelerini tamamlarken el ve baş hareketleri gibi vücut dilini de kullanırlardı.⁶²

Hatipler, hitapları esnasında ellerini yukarı kaldırıp aşağıya indiriyorlardı ve çoğu zaman ne söylemek istediklerini elleri ile yaptıkları çeşitli işaretlerle ifade ediyorlardı.⁶³ Hatiplerin ellerini kaldırıp indirdiklerine dair Lebîd b. Rabî'a, aşağıda geçen şu şiiri işaret etmektedir.⁶⁴

جُنُّ الْبَدِيِّ رَوَاسِيًا أَقْدَامُهَا

غُلْبٍ تَشَدَّرُ بِالْذُخُولِ كَأَنَّهَا

"Ensesi kalın, birbirlerine karşı içlerindeki kini döken ve Bedî cinleri gibi ayakları sabit insanlar karşısında ben mücadeleye giriştim."

Hatipler, konuşmaları esnasında görsel faktörlere önem verdikleri gibi duyuşsal faktörlere de önem veriyorlardı ve konuşmalarının iyi ve güzel olmasını hedefliyorlardı. Hatiplerin, görsel unsurlara önem verdiklerine dair Lebîd b. Rabî'a söylediği bir şiirinde işaret etmektedir.⁶⁵ Ayrıca 'Abid'in bir şiiri de bu görüşü desteklemektedir.⁶⁶

Hatipler, siyah renkli sarıklarını intikam almayı teşvik eden hutbelerde günün anlamına uygun olması için takarlardı. Bunun dışında hutbe irad ederlerken siyah renkli sarık takmazlardı. Örneğin, İmru'u'l-Kays'ın babasının öldürülmesinin ardından kendisine gelen ve aralarında 'Ubeyd b. el-Ebres ve Kabîse b. Na'im'in de bulunduğu Esed heyetinin huzuruna başında siyah renkli bir sarık takarak çıkmıştır.⁶⁷

Hatipler, muhataplarını görmek ve onların dikkatlerini çekmek için muktezayı hale göre bazen i'caz ve itnab, bazen de takdim ve te'hîr yaparlardı, bazı noktalarda da sözlerini tekrarlarla vurgularlardı.

Hatibin, hitabeti esnasında ruhen ve bedenen sakin olması muhatapları tarafından övülürdü. Sağına soluna hiç bakmaması ya da az bakması, öksürmesi, sakalıyla oynaması ve ikide bir alnını kaşması ise muhataplarının dikkatlerinin dağılmasına, kendisinin acizliğine ve sözlerinin bu davranışları arasında kaybolmasına sebebiyet vermektedir.⁶⁸

Hatipler, kabilelerinin en fasih konuşanları ve en âlim olanları idiler. Konuştukları zaman açık ve net konuşurlardı, konuşmaları halkın üzerinde büyük tesirler bırakıyordu,

⁶¹el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, III, 30.

⁶²el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, III, 119.

⁶³el-Âlûsî, III, s. 147.

⁶⁴el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 371; *Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları*, (2.baskı), Çev. Nurettin Ceviz, Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, s. 117.

⁶⁵Şiir için bkz. el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 265.

⁶⁶Şiir için bkz. *Lisanu'l-'Arâb*, XIV, 260.

⁶⁷Abdulcelil Abduh Şelbi, s. 165.

⁶⁸'Abdurrahim el-Masdâvî, *Murşidu'l-hatib ve delîlu'l-bâhîs*, (3. Baskı), Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2010, s. 29.

konuşmalarında hitabet açısından herhangi bir kusur bulunmazdı. Kısaca konuştukları lehçenin en fasih şeklini konuşurlardı.⁶⁹

Cahiliye Dönemi hatipleri, kabilelerine mensup bireyleri bazen ölümün verdiği acılara cesaretle atılmaya bazen de kan davalarının derinliklerine dalmaya davet ederlerdi.⁷⁰ Hatipler, güçlü nefesli, soğukkanlı, eli ayağı heyecandan titremeyen, durduğu yerde tertipli düzenli duran, ürkek ve korkak olmayan kimselerdi.

Hatipler, yüksek sesle konuşurlardı ve bu şekilde konuşmalarının etkili ve güzel olacağını düşünüyorlardı. Bundan dolayı da iyi hatibin tasviri yapılırken “gür sesli hatip” yani yüksek sesli hatip diye tasvir edilirdi.

Hatipler, dış görünüşleri itibariyle itici değillerdi. Görünüşleri güzeldi, ağız ve diş temizliklerine önem veren kimselerdi, güçlü ve uzun boylu idiler, kambur değillerdi ve beyaz tenli idiler. Kays b. ‘Âmir bunu söylediği bir şiirinde bunu ifade etmektedir:⁷¹

3.3. Cahiliye Döneminde Hatiplerin Statüsü

Şairler, Cahiliye Dönemi Arapları için adeta birer sözcü niteliğinde idiler. Şairler, yazıp okudukları şiirlerle Arapların duygularını ve düşüncelerini, adetlerini, gelenek ve göreneklerini, kahramanlık ve yiğitliklerini dile getiriyorlardı. Bundan dolayı şairler, kabileleri arasında çok özel bir yere sahip idiler. Kabileler, kendi şairlerini adeta el üstünde tutup onlarla gurur duyuyorlardı. Diğer kabilelere karşı kendileri için bir övünç vesilesi kabul edip onlarla şeref duyuyorlardı.

O dönemde şairlerin konumu ile hatiplerin konumu aynı seviyede değildi. Çünkü şairler, övünme ve yerme durumlarında mensubu oldukları kabilelerinin diliyle konuşuyorlardı, onların kahramanlıklarını, yiğitliklerini anlatırken karşı kabileleri de hicvedip onların ayıp ve kusurlarını dile getiriyorlardı. Fakat hatiplerin bakışları biraz daha farklıydı. Hatipler, konuştukları zaman kendi kabilelerine çeşitli nasihatlerde bulunurlardı. Onlara doğru yolu göstermeye çalışırlardı ve onların iyi bir ahlaka sahip olmaları için çeşitli tavsiyelerde bulunurlardı. Dolayısıyla kabileler, şairlerle hatiplere aynı gözle bakmazlardı. Her birinin, kabileler açısından önemi farklı idi. Nitekim el-Câhîz, Ebû ‘Amr İbnu’l-‘Âlâ’nın Cahiliye Dönemi şairi ile o dönemin hatibinin konumunu karşılaştırırken: “*Cahiliye Döneminde konum bakımından şairler hatiplerden önde geliyorlardı. Çünkü onların hayatlarında yaşadıkları büyük hadiseleri kaydetmek, şan ve şereflerini yüceltmek, düşmanlarını korkutup onlara saldırmak, atlılarıyla ve sayılarının çokluğuyla onları korkutmak için şiir ve şairlere daha çok ihtiyaç duyuyorlardı. Ne zaman ki, şiir ve şairlerin sayısı arttı ve şairler, şiiri bir kazanç vasıtası yaparak panayırlara gidip insanların namuslarına dil uzattılar Araplar nezdinde hatipler şairlerden daha üstün oldular.*”⁷² sözünü nakletmektedir. İbn Reşik de, Arapların, şan ve şereflerini ebedileştirmeleri için şiire daha çok ihtiyaçları olması nedeniyle başlangıçta şairlerin yüksek bir mevkie sahip

⁶⁹ Muhammed Ebû Zehra, s. 209.

⁷⁰ Muhammed Ebû Zehra, s. 210.

⁷¹ Şiir için bkz. el-Kâfî, I, 67.

⁷² el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 241; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 93.

olduklarını; ancak onların şiiri bir kazanç vasıtası olarak görmeleri sonucu hitabetin şiirden daha yüksek bir konuma geldiğini belirtir.⁷³

Hatipler, kabilelerinin efendileri, liderleri ve âlimleri idiler. Zor ve sıkıntılı günlerinde kabilelerine rehberlik eden, onları fikirleriyle yönlendiren saygın kişilerdi. Ticaret zamanlarında panayırlarda kabilelerinin duygu ve düşüncelerini dile getiren birer sözcü konumundaydılar.

Cahiliye Dönemi şairlerine baktığımızda onların, şiirlerinde dönemin hatiplerini övdüklerini görmekteyiz. Çünkü şairler, şiirlerinde mensubu oldukları kabilenin öne çıkan meziyetlerini, kabilelerinin âlimlerini ve liderlerini anlatırlardı. Arap Edebiyatı Tarihiçisi Carlo Nalino, Araplarda hitabet sanatının büyük bir değerinin olduğunu ifade ederek şunu dile getiriyor: “Şayet biz içinde Cahiliye Dönemi Arap hatiplerin övüldüğü eski beyitlerin tamamını toplamış olsaydık kitaplarımız onlarla dolup taşardı.”⁷⁴ Şairler, Evs b. Hacer’in şiirinde olduğu gibi kabilelerinin ileri gelenlerini ve reislerini dolayısıyla hatiplerini övüyorlardı.⁷⁵

Araplar nezdinde belagat sahibi bir hatip büyük bir saygınlığa sahipti. Bu yüzden hatipler, kabilelerinin vekiliydiler, panayırlarda ve pazarlarda övünme, münakaşa ve savunma durumlarında onların adına söz söyleyip haklarını koruyorlardı.⁷⁶ Arap Hatipleri, kabilelerinin komutanları, kahramanları, âlimleri, kadıları (hüküm verme konumunda olanlar) ya da kabilelerin bireylerinden biriydiler. Örneğin, meşhur hatiplerden olan Eksem b. Sayfî, Temim kabilesinin büyük bir âlimi, Kuss b. Sâ’ide Araplar nazarında en büyük fikir adamı Ka’b b. Lûey, Kenane kabilesinin âlimi ve ‘Abdulmutalib b. Hâşim Kureyşlilerin başkanı idi.⁷⁷ Şayet hatipler bu tür meziyetlere sahip olmasalardı, kabileleri tarafından itibar görmezlerdi ve sözleri de dinlenilmezdi.

3.4. Dönemin Hatipleri ile Şairleri Arasındaki Farklar

Şiir Araplarda, toplumun duygu ve düşünceleri ile yaşam gayelerinin dile getirilmesinde bir araç olarak kullanıldığı gibi, sözün muktezayı hale uygun olarak söylenmesi ve kişisel duyguların dile getirilmesi için de kullanılan bir vasıta idi. Bundan dolayı Cahiliye toplumunda şairlere karşı büyük bir teveccüh vardı. Ancak zamanla şairler, şiirlerini bir kazanç vasıtası olarak gördüler ve yazmış oldukları şiirlerle para kazanmaya başladılar. Bu durum, halkın şairlere karşı olan teveccühlerini azalttı ve tepkilere neden oldu.⁷⁸ Meydana gelen bu yeni vaziyet Cahiliye toplumunun hatiplere yönelmelerine dolayısıyla hatiplerin, halkın nazarında daha itibarlı kişiler haline gelmelerine yol açtı. Hatipler, kabilelerin ve aşiretlerin ileri gelenlerinin ve başkanlarının sevgisini ve saygısını kazandılar.

⁷³Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 93.

⁷⁴Carlo Nalino, *Târîhu'l-'Adâbi'l-'Arabiyye Mine'l-Câhiliyye Hettâ 'Asri Benî 'Umeyye*, (3. Baskı), Daru'l-Me'arif, Kahire, tsz. s.97.

⁷⁵Şiir için bkz. Carlo Alfonso Nallino, s. 98.

⁷⁶ Carlo Alfonso Nallino, s. 98.

⁷⁷ Muhammed Ebû Zehra, s. 209

⁷⁸ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 93.

İbn Reşik, el ‘Umde adlı eserinde konu ile alakalı olarak “Şairler, şiirle kazanma yolunu seçmezlerdi; ne zaman ki en Nâbiğa ez-Zubyânî geldi, kralları methedip, Numân’ın emrine girdi, şair olarak değeri düştü ve o, altın ve gümüş kaplardan yiyip içecek kadar çok mal kazandı”⁷⁹ demektedir.

el-Câhîz de, Ebû ‘Amr b. el- ‘Ala’nın “Cahiliye Asrı Araplarının, kahramanlıklarını kaydeden, onların şan ve şereflerini yücelten, düşmanlarını korkutan,...şiire daha çok ihtiyaçları olması hasebiyle hatiplere oranla şairler daha önde geliyorlardı. Fakat ne zaman ki şiir ve şairlerin sayısı çoğalıp şairler de şiiri bir kazanç vasıtası olarak görüp, panayırlarda insanların namuslarına dil uzatacak kadar ileri gittiler işte o zaman Araplar nezdinde hatipler şairlerden daha üstün bir konuma geldiler.” dediğini nakleder.⁸⁰

İbn Reşik, Ebû ‘Amr b. el- ‘Ala’nın yukarıda zikrettiğimiz fikrini destekler mahiyette Arapların, şan ve şereflerini sonsuza dek yaşatabilmek için şiir ve şaire duydukları ihtiyaçtan dolayı onları yüksek mevkilere layık gördüklerini; ancak şairlerin şiire parayı kazanmaya başlamaları neticesinde hitabetin şiire oranla daha yüksek bir konuma geldiğini söylemektedir.⁸¹

Cahiliye toplumunun hatiplere verdiği önemi anlatabilmek için S‘as‘a b. Sûhâ’nın insanlarla alakalı yapmış olduğu şu tasnifi de hatırlatmakta fayda vardır. Mu‘avîye, S‘asa‘ b. Sûhâ’dan insanları sınıflandırmasını ister, o da sınıflandırmayı şöyle yapar: “İnsanlar çeşit çeşit yaratılmışlardır; bazıları kulluk için, bazıları ticaret için, bazıları hatiplik için, bazıları cesaret, yardım ve bunların arasındaki şeyler içidir. Suyu bulandırıyorlar, sihri değerli buluyorlar ve yolu daraltıyorlar.”⁸²Burada hatiplerin de seçkin bir sınıf olduğu anlamını çıkarmak zor değildir.

Bu söylediklerimizden Cahiliye Dönemi’ndeki şairlerle hatiplerin öneminin belirgin bir şekilde bir birinden ayrıldıklarının anlamı çıkarılmamalıdır. Çünkü gerek şiir ve gerekse hitabet duyguya, hayale ve belagate dayanan bir sanat türüdür. Şayet bir farklılık varsa o da şiir ile hitabetin arasında konum ve amaç farklılığıdır. Bazıları şiire daha meyilli olmuşlar dolayısıyla fikirlerini, duygu ve düşüncelerini şiirle dile getirmişlerdir, bu şekilde şair olmuşlardır. Bazıları da fenni nesre daha meyyal olup fikirlerini, duygu ve düşüncelerini okudukları hutbelerle dile getirerek, onlarda bu şekilde hatip olmuşlardır. el-Câhîz: “Hatiplerin içerisinde şair olanlar vardır, şairlerin içerisinde de hatip olanlar vardır, Kuss b. Sâ‘de hem şair hem de hatiptir” demektedir.⁸³

4. Sonuç

Arap hitabeti, köklerini Cahiliye Devri’nden alan ve İslamiyet’in zuhur etmesiyle daha da güzelleşen, belâgatle birlikte yüksek derecelere ulaşan edebî bir türdür.

⁷⁹İbn Reşik el-Kayravanî, *el-Umde fî Mehâsini’s-Şi‘r ve Âdâbih ve Nakdih*, I-II, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1972, I, 81.

⁸⁰el-Câhîz, *el-Beyan ve’t-Tebyîn*, I, 241.

⁸¹İbn Reşik el-Kayravanî, *el ‘Umde*, I, 81.

⁸²el-Kâlî, I, 257.

⁸³el-Câhîz, *el-Beyan ve’t-Tebyîn*, I, 45.

Cahiliye Dönemi'nde şiir hitabetten daha revaçtaydı. Ne var ki zamanla şairler, icra etmiş oldukları şiir sanatıyla para kazanmaya başladılar, bundan dolayı hatipler şairlerin önüne geçtiler.

Cahiliye Dönemi'nde hatipler kabilelerinin lideri, bilge kişileri ve adeta birer sözcüsü konumundaydılar, mensubu buldukları kabilelerin fikirlerini, duygu ve düşüncelerini irad hutbelerle dile getiriyorlardı. Kimi zaman intikamlarını almaları için kabilelerinin mensuplarını ruhi ve fiziki açıdan motive ederken kimi zaman da kabileler arasında bitip tükenmek bilmeyen kan davalarını sonuçlandırmak maksadıyla kabilelerini barışa ikna etmek için hutbe irad ederlerdi.

Bu dönemde övme ve yerme hutbe türleri çok yaygın olan hutbe çeşitlerindedir. Bu hutbelerde hatipler adeta birbirleriyle atışır, kendi kabilelerinin iyi meziyetlerini karşı kabilenin de kötü meziyetlerini dile getirirlerdi.

Vaaz ve irşat hutbelerinde hatipler, mensuplarını yaptıkları yanlış davranışlardan vazgeçirip, onlara iyiyi, güzeli ve doğruyu bulmaları için çeşitli nasihatlerde bulunuyorlardı. Yine nikâh hutbelerinde gerek damat tarafının ve gerekse gelin tarafının hatibi, kabilesinin hoş ve güzel meziyetlerini dile getirip kurulacak olan yuvada her iki tarafın da birbirlerine denk olduklarını ifade ediyorlardı.

Edebî açıdan Cahiliye Dönemi hutbelerinin yüksek bir seviyede olduğunu görmekteyiz. Hatipler hutbelerini irad ederken ön hazırlık yapmazlardı, hutbelerini yazılı olarak değil de irticalen okurlardı ve hutbelerinde giriş, gelişme ve sonuç bölümleri bulunmazdı. Kurdukları cümleler çok kısa, çoğu zaman bir cümlede kullanılan kelime sayısı iki ya da üçü geçmezdi ve kelimeleri mecaz anlamlarıyla değil de gerçek anlamlarıyla kullanırlardı. Vermek istedikleri mesajları dolaylı yoldan değil direkt olarak verirlerdi. Kurdukları cümlelerde sık sık seciye başvurduklarını görmekteyiz, bunu yapmalarındaki maksatları muhataplarının üzerinde daha etkili olmaktı. Çünkü secide adeta melodik bir hava vardır ve insanlar bu tür hutbeleri bıkmadan sonuna kadar dinlerler.

Hatipler, hutbelerinde sık sık şairlerin şiirlerinden ve darb-ı mesellerden iktibaslar yaparlardı, bu metotla sözlerinin daha iyi anlaşılacağını düşünüyorlardı. Yine hutbelerinde birbiriyle benzer ya da bir birine zıt kavramları bir arada kullanırlardı.

Hatiplerin hutbelerini okurlarken kabilelerini kayırdıkları bazen kabilelerinin sahip olmadıkları meziyetleri varmış gibi dile getirdikleri yani tam da tarafsız olmadıkları görülmektedir. Bu etkiler daha çok övünme ve savaşla alakalı hutbelerde kendini göstermektedir.

Cahiliye Dönemi hatipleri hutbe irad ederlerken kendilerine has bazı adetleri vardı. Örneğin hutbeyi irad ederlerken verecekleri mesajların muhataplarına daha anlamlı bir şekilde ulaşabilmesini sağlamak ve beden dilini daha iyi kullanabilmek için yüksek bir yere çıkarlardı. Genellikle bir asaya ya da o dönemin savaş aleti olan yaya dayanırlardı, başlarında sarık bulunurdu, başlarındaki sarığın renginin savaş konulu hutbelerin dışında siyah olmamasına ve giydikleri elbisenin temiz olmasına dikkat ederlerdi. Çünkü hatibin

giyim tarzının muhatabın üzerinde ciddi bir etki bıraktığını biliyorlardı. Evlilikle alakalı hutbeleri oturarak bunun dışında kalan diğer hutbeleri ayakta okurlardı.

Hatipler, mensubu oldukları kabilelerin en fasih konuşanı ve en âlimi idiler. Konuştukları zaman açık ve net konuşurlardı, konuşmaları halkın üzerinde çok büyük bir etki bırakıyordu. Konuştukları zaman seslerini yükseltirlerdi, bu şekilde konuşmalarının daha etkili olacağını düşünüyorlardı.

Yaptığımız araştırmalarda bu dönemde yetişen çok ünlü hatiplerin olduğunu gördük. Örneğin, Kuss b. Sâ'ide, Eksem b. Sayfî, 'Amr b. Ma'dYekrib ez-Zebîdî, Hâcib b. Zurare b. 'Uds et-Temîmî, Haşim b. 'Abdimenaf, Sehbân b. Vâil ve Ka'b b. Luey bunlardan bazılarıdır.

Bu hatiplerden Kuss b. Sâ'ide'in Ukâz panayırında okuduğu hutbeyi o sırada orada bulunan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dinlediği ve hutbeyi beğendiğine dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

'Abdu'l-Celîl 'Abduh Şelbî(1987), *el-Hiţabetu ve İ'dadu'l-Hatîb*, nşr, Daru'ş-Şurûk.

'Abdurrahim el-Masdâvî (2010), *Murşidu'l-Hatîb ve Delîlu'l-Bâhîs*, (3. Baskı), Daru'l-Ma'rifet, Beyrut.

'Abdulhakîm Belbe', *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhiz Fîh*, Mektebetu'l-Ancelo el-Mısriyye, Mısır, tsz.

Ahmed b. Hanbel (1992), *Mevsu'atu's-Sunne el-Kutubu's-Sitte ve Şurûhuha*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Asım Efendi (1305), *Kamus*, I- IV, İstanbul.

Bakırcı, Selami, "Araplarda Kabile Yapısı", Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademik Dergisi (AKEV), Yıl, 3, Sayı, 11, Kasım 2001, Ocak 2002.

Baktır, Mustafa, "Hutbe", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, İstanbul, 1998.

el-Câhiz, *el-Beyan ve't-Tebyîn* (1998), I-IV, (7. Baskı), nşr. Mektebetu'l-Hancî, Kahire.

Carlo Nalino (1910-1911), *Târîhu'l-'Adâbi'l-'Arabî Mine'l-Câhilî Hettâ 'Asri Benî 'Umeyye*, (3. Baskı), Daru'l-Me'arif, Kahire.

Corci Zeydan (1997), *Tarihu't-Temedduni'l-İslâmî*, Daru'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut.

Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrahim Agâh (1976), *İslâm Medeniyetleri Tarihi*, Ankara.

-----, (1982) *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara.

ed-Darimi (İmam Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman) (1996), *Sunen*, çev. Abdullah Aydınlı, I-IV, Madven Yayınları, İstanbul.

Demirayak, Kenan (2009), *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, (1. Baskı), Fenomen Yayınları, Erzurum.

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (1988-2015) I-XXXXVIII, İstanbul.

Dündar, Mahmut (2014), “Erken Dönem İslami Eğitim”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 32, Cilt:7, ss.289- 299.

Ebû İshâk İbrahim b. Ali el-Kayrevânî (1969), *Zehru'l-Âdâb ve Semeru'l-Elbâb*, I-II, (4. Baskı), nşr. Ali el-Becâvî, Daru'l-Cil, Mısır.

el-Ezrâki, (Ebû Veled) (1974), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, çev. Y. Vehbi Yavuz, Feyiz Yayınları, İstanbul.

Fayda Mustafa, “Cahiliye” *DİA*, İstanbul 1993, VII, 17-19.

Furat, Ahmet Subhi (1996), *Arap Edebiyatı Tarihi*, nşr, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Gâzi Tuleymât, İrfân el-Aşkar (2007), *en-Nesru fî 'Asri'n-Nubuvveve'l-Hilâfeti'r-Râşidîn*, Daru'l-Fikr, Beyrut.

Hamidullah Muhammed (1993), *İslâm Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), I-II, İrfan Yayınları, İstanbul.

----- (1987), *Mecmu'atu'l-Vesâiki's-Siyâsiyyeli'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafeti'r- Raşide*, (6. Baskı), Dâru'n-Nefâis, Beyrut.

Hasan İbrahim Hasan (1985), *İslâm Tarihi*, çev, Komisyon, I-IV, İstanbul.

Hatip, Ahmet b. Abdullah el-Fakih (1335), *Hitabet-i Arabiye Tarihi ve Arapça Hutbelerin Usûl-i Tertibi*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul.

Huseyn Nassâr (1966), *Neş'etu'l-Kîtabeti'l-Fennî*, Mısır.

İbn Hişâm el-Ensârî (Ebû Muhammed Abdullah Cemaluddin b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişâm) (2000), *Muğnu'l-Lebib 'an Kutubi'l-E'ârib*, I-II, nşr. ve şerh. Abdullatif Muhammed el-Hatib, et-Turasu'l-Alî, Kuveyt.

İbn Hişâm (İbnû Muhammed b. Abdulmelik) (1971), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakka ve Diğerleri, I-IV, Beyrut.

İbn Kesir (Ebu'l Fida İsmail b. Ömer) (1994), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Trc. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul.

İbn Manzûr, Celaluddin Muhammed b. Mukerremu'l-Ensârî, (1890), *Lisanu'l-Arab*, nşr. Kosta Tomas ve Şurekah, I-XX, Daru'l-Me'arif, Kahire.

İbn Reşik el-Kayravanî el-Ezdî (Ebû Ali el-Hasan) (1972), *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbih ve Nakdih*, I-II, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut.

İbn İshâk (1981), *Siretu İbn-i İshâk*; nşr, M. Hamidullah, Konya.

- İbnû Habib (Muhammed el-Bağdâdî) (1985), *Kitâbû'l-Munemmâk fî Ahbâri Kureyş*, (1. Baskı), 'Alimu'l-Kutubi, Beyrut.
- İbnu'l-Esir, ('İzzuddîn Ebu'l-Hasan 'Ali) (1969), *el-Kâmil fî't-Târîh*, I-XIII, nşr. C. J. Tornberg, Leiden, 1853-1867.
- (1969), *'Usdu'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VI, Mısır, tsz.
- İbnu'l-Kelbi, *Kitabu'l-Esnam*, (Ter. Beyza Düşüngen), Ankara.
- İhsan en-Naş (1963), *el-Hiţabetu fî 'Aşriha ez-Zehabi*, (2. Baskı), Daru'l-Me'ârif, Kahire.
- el-Kalkaşandi (eş-Şeyh Ebu'l-'Abbas) (1922), *Şubhu'l-'Aşâ*, I-XIV, Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire.
- Köksal, M. Asım (1966), *Hz. Muhammed (s. a. v) ve İslamiyet (Mekke Devri)*, I-IVI, Işık Yayınları, Ankara.
- Muhammed 'Abduh, *Nehcu'l-Belâge ve Şerhuhu*, nşr, Muhammed Muhyeddin, el-Mektebetu't-Ticâriyeti'l-Kubrâ, Mısır, tsz.
- Muhammed 'Osman 'Ali, *fî Edebi'l-İslâm*, Beyrut 1986.
- Şevki Dayf (1960), *el-Fennu ve Mezâhibuhufî'n-Nesri'l-Arabî*, (13. Baskı), nşr. Dâru'l-Maarif, Kâhire.
- , *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhilî)* (1960), nşr. Dâru'l-Meârif, Kâhire.
- Taha Hüseyin (1933), *fî'Edebi'l-Câhilî*, (2. Baskı), Matbaatu Fâruk, Kahire.
- Tülücü Süleyman, "Câhiliye Kelimesinin Mana ve Menşei", İslami İlimler Fakültesi Dergisi (İİFD), 1980.
- Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları*(2010), (Çev. Nurettin Ceviz, Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık), (2. Baskı), Ankara Okulu Yayınları, Ankara,
- Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Ulyevî (1428-1429), *RiâyetuHâli'l-Muhâtab fî Ehâdisi's-Sahihayn-Dirâse Belâğîyye Tahlîliyye*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Câmiatu'l-İmâm b. Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Kulliyetu'l-Lugati'l-'Arabiyye.
- ez-Zemahşerî, (Cârullâh Ebu'l-Kasım Muhammed) (1985), *Esâsu'l-Belâga*, (3. Baskı), el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Ammei'l-Kitab, Kahire.
- ez-Zehabî, (Muhammed b. Ahmed b. Osman) (1995), *Mizânu'l-İ'tidâl*, I-VIII, nşr. Daru'l-Kutubi'l Arabîyye, Beyrut.
- Zeki Mübarek (2006), *en-Nesru'l-Fenni fî'l-Karni'r-Rabi' el-Hicrî*, I-II, nşr. Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût.
- ez-Ziriklî, (Hayruddîn) (1969), *el-A'lâm*, I – XI, Beyrut.